

E U S K E R A

Euskaltzaindiaren lan eta agiriak
Trabajos y actas de la Real Academia de la lengua Vasca
Travaux et actes de L'Academie Royale de la langue Basque

HIRIETAKO IZENEZ

(Separata)

Euskera XXII (2. aldia)
1977 (uztailetik-abendura)
BILBO

HIRIETAKO IZENEZ

HIRIETAKO IZENEZ

1977 - XII - 30

Juan San Martin

Hirietako kale edo karrika izenez, hauek euskaraz jartze-ko, geroago eta eskari gehiago ditugu. Eta gai hontaz badira bi gauza ondo berezi beharrezkoak, kale, karrika, plaza, zumardi, etab., hiri edo urbanistika orotan erabili behar direnak eta hauetako bakoitzak behar duen izen propioa. Lehen partearen argitasunak Euskaltzaindiak eman beharrezkoak dira eta bigarrenak hiri edo herri bakoitzeko agintarien esku dagoen gauza da. Inoiz, bientzako erabakien eskaria egin zaigu, baina kale edo karrika bere izen berezia jartzea ez da Euskaltzaindiari dagokiona. Hala ere, iduritzen zait, tokian tokiko izen zaharra gordetzea eta toki-izen baten lekuan karrika bat baino gehiago dauden hirietan, hauek bereizteko ere, herriko seme ospetsuen izenak jartzea gomen-datu behar genukeala.

Euskal-Herrian, hiribilduak (villas) sortzeaz sartu ziren hirietako izen horiek eta herriak berak erabilkeraz emandako nortasunaren jabe dira. Hala ere, gure herriak ez du izan eskola euskaldunik egunean egungoa bideratzeko eta hirigin-tza berriak dakarten toki bereizketa euskaraz emateko beharrezkoa zaigu euskaldun sustraiz kontsektu berriak sortzea. Behar ditugunak asmatuz eta lehendik ditugunak bultzatuz.

Aurtengo urtarrilean Donostiako kale izenak euskaratu nituen. Eta probizionalki egin nuen zerrendaren kopiak L. Mitxelena, J. M. Lojendio, A. Irigaray, J. L. Alvarez Enparantza "Txillardegí", A. Anabitarte eta Y. Etxaide donostiar eta Donostian bizi diren Euskaltzaindikoaren artean zabaldu nuen. Hauetako lauren oharrak jaso nituen lanaren osagarri. Baina, era berean, Donostiako Udaletxera bidali nuen beste

kopia bat eta honek egunkarietan argitaratu zuen. Orduan agertu zen buru haina aburu.

Zertan ziren aburuen desberdintasunak? Batez ere *kale* eta *plaza*-ren ordezkariak eta *enparantza* eskatzean. Baita ere baziren kaleeri izena aldatzea eskatzen zutenek, baina hau ez da guri dagokiguna.

Martxoaren 14 eta 28an Donostiako "Hoja del Lunes"ean bi artikulu argitaratu nituen gai honi buruz, izenok historian zehar nola diren agertuz, eta eztabaidok baretu ziren. Behintzat, nere ageri eta argudio haien kontra ez zen inor agertu eta donostiar euskaltzale bat baino gehiagogandik jaso nituen zorionak.

Toki izena den bezala errespetatu behar baldin bada, arrazoi beragatik gorde behar dugu historian zehar eta ohituraz etorri zaiguna. Esate batetako, karrika, ongi da mugazandiko edo nafarroako euskalkietan gordetzea; baina, bizkai-gipuzkoetan arrotz egiten zaigunez aparte, kanta zaharretan eta literaturan oso sartua dugu *kale*. Eta ez deritzagu batean edo bestean kentzerik edo baztertzerik. Gainera, biak onartuak daude *Zortzi urte arteko Ikastola Hiztegia*-n.

Beste gauza bat da *plaza* eta *enparantza* hauzia. Hego Euskal-Herriko euskaltzale jendeari, gazteleraz dakitenez, honen antzik ez duena iduritzen zaio euskarazko jatorrena. Baina euskaltzale horiei erakutsi beharra dugu jatorra zer den, bestela jokabide berdina jarraituko dute gainerako hitzetan ere eta hau ez da izanen euskararen onerako. *Enparantza* bere funtsean zer den ez dakigularik ezinezkoa zaigu beronen alde joketzea. Bestalde, oroi Donostian badela *Calle de Plaza-buru*, eta biak erabiltzera ia zelako anahasmendua sortu genezakean.

Toki-izenen idazkera izan genezake beste arazo bat, ohitura berriagokoa hartu ala agiri zahar eta grafia bateratuagorara jo. Donostian, adibidez: *Ametzagaña* eta *Haiet*; baina lehen grafia bateratuagatik eta bigarren erabilkeragatik, *Ametzagaña* eta *Aiete* eskatzen dutela uste dut. Hala ere, ez da hau erabaki estuetan mugatzekoa.

Dena dela, hirietako izenen proposamenez honako zerrenda hau aurreratuko dugu, proposamen gisa, ondorean bakoitzaren arrazoiak edo argibideak agertuz:

<i>Acera,</i>	<i>espaloi</i>
<i>Alameda,</i>	<i>zumardi</i>
<i>Arrabal,</i>	<i>errabal, edo errebal</i>
<i>Avenida,</i>	<i>hiribide, etorbide, herribide</i>
<i>Barrio,</i>	<i>hauzo</i>
<i>Calzada,</i>	<i>galtzada</i>
<i>Calle,</i>	<i>kale, karrika</i>
<i>Camino,</i>	<i>bide</i>
<i>Camino real,</i>	<i>bide nagusia, errege bidea</i>
<i>Camino jalonado</i>	
<i>o camino cercado</i>	<i>estrata</i>
<i>Carretera,</i>	<i>bide</i>
<i>Centro de la ciudad</i>	<i>hirierdi, urierdi</i>
<i>Cuesta,</i>	<i>malda, aldapa, aldats</i>
<i>Esplanada,</i>	<i>zabal, ordeka</i>
<i>Esquina,</i>	<i>ertz, kanto, izkina</i>
<i>Gran Via,</i>	<i>bide nagusi, bide zabal</i>
<i>Grupo,</i>	<i>hauzune, hauzategi</i>
<i>Jardin,</i>	<i>jardin, lorategi, lilitegi</i>
<i>Jardin público,</i>	<i>herri lorategi</i>
<i>Parque,</i>	<i>parke</i>
<i>Parque infantil,</i>	<i>haur jostaleku, ume jostaleku, jostaleku, jolastoki.</i>
<i>Parte,</i>	<i>parte, alderdi</i>
<i>Pasadizo,</i>	<i>zerka, etxarte</i>
<i>Pasaje,</i>	<i>pasaia</i>
<i>Paseo,</i>	<i>pasealeku, ibiltoki</i>
<i>Plaza</i>	<i>plaza</i>
<i>Plazuela</i>	<i>plazatxo, xabalko</i>
<i>Polígono</i>	<i>polígono</i>
<i>Puente,</i>	<i>zubi</i>
<i>Travesía, calle</i>	<i>zegar, zegar-kale</i>
<i>Vía,</i>	<i>bide</i>

Hauek dira hautapen arrazoen adibideak:

Bide (*camino, carretera, vía*), latineko "via"tik badator ere, aspaldidanik euskaldun deituretan dugu. Eneko Iturbideko, Nafarroan agertzen zaigu, San Juan de Jerusalem deitu Priorado ordena hartako agirietan, XIII. mendean. Leizarragak eta Axularrek ere erabilia da, eta gaur egun ukatu ezinezko euskalduntasuna du.

Bide nagusi, errege bide, (camino real, camino principal), Landuchiok (1562) *bidenausi* jaso zuen, baina oso zabaldua da *errege-bide* ere.

Bide nagusi, bide zabal (gran vía), arrazoi beragatik erabili daiteke.

Ertz, kantoi, izkina (esquina), honela erabiliak dira eta honela jasoak *Zortzi urte arteko Ikastola Hiztegia*-ren 57. orrialdean. (Aurrerakoan Euskaltzaindiak argitaratutako liburu honen siglatzat ZIH erabiliko dugu, maiz aipatu beharra izango dugunez).

Errebal, Errabal (arrabal), oso erabilia eta *ZIH*, 57. orrialdean jaso. XV. mendean Mondragoeko eresietan. Landuchio (1562).

Espaloi (acera), *ZIH*, 57 orrialdean.

Estrata (camino jalonado, camino con setos), oso erabilia Bizkai aldean.

Etorbide (avenida), horrela erabilia da eta horrela jarriak daude gure inguruetako zenbait herritan. *Hiribide* eta *uribide* agertzen dira *ZIH* liburuan.

Galtzara edo *Galtzada (calzada)*, maiz erabilia eta deituratan sartua, Galzagorta adibidez. Badakigu ekialdean "harpidea" eta honutzago "arbite" erabiltzen direla, baina hoiek inoiz harriak eramateko bideak dira eta ez harrizko bideak. Dena dela, hor dugu Donostian bertan Galtzaur (Galzaur), hemen diogunaren lekukotasunez, eta baita ere herri kantetan beste honako hau: "Elizatikan komenturaino, egin digute galtzara..."

Haur jostaleku, ume jostaleku, jostaleku, jolasleku (parque infantil), ikus *ZIH*, 57 orr. lehen forma biak.

Hauzo (barrio), *ZIH*, 56 orr.

Hauzo (vecindad), erabiltzen da.

Hauzune, Hauzategi (grupo, grupo de viviendas), komeni litzake.

Herri lorategi (jardin público), *ZIH*, 57. orr.

Hiribide, uribide, herribide (avenida), lehen biak *ZIH*, 57. orr. agertzen dira, hirugarrena ere erabilia da, baina behar bada *etorbide* hedatuago dago.

Hirierdi, urierdi (centro de la ciudad), *ZIH*, 56. orr.

Jardina, Lorategi, Lilitegi (jardín), erabilia da.

Kale (calle), ZIH, 56. orr. Euskalherriaren mendebaldean erabiltzen da, eta ekialdean *karrika*. 1897ko apirilaren 13an Donostiako Udaletxeak onartu zuen zerrendan beti "*kale*" agertzen da. Errenderiko hirian ere *kaleak* dira, baina Oihartzunen hasten dira *karrikak* eta Nafarroan eta Lapurdi aldean ere hola erabiltzen dira. Batxiller Zaldibiak XVI. mendean jaso zuen bertsoak: "Mosiur Chanfarron jaun andia / Irun kalean daza illa" dio. Baina hau berau baino lehenagokoa dugu Arrasateko eresi hura, Garibaik XV. mendekotzat jaso:

*Giputz andraok artu ditu gaxtoto:
Iturriotz kalean andra Maria Baldako,
Arte kalean andra Oxanda Gabiolako,
Errebalean andre Milia Lasturko.*

Horregatik, ongi aritu zen Iparragirre, "Ume eder bat ikusi nuen / Donostiako kalean" kantatu zuenean. Nikolas Ormaetxea "Orixe" berak, gure izkribatzaile handiak, *Euskaldunak* poemaren "Estropadak" deritzan partean *kale* erabiltzen bai du. Beraz, donostiarrei nork uka beren hitz jator hori?

Karrika (calle), Euskalherriaren ifarraldean eta ekialdean erabiltzen da. Karrikaburu, Karrikart, Karrikondo deiturak erro beretik datoz. *Kale* bezain jatorra da *karrika* eta, lekuan lekuko, historiaz etorri zaigun bereizketa mugak barna biak gorde beharko ditugu. Biak jasotzen dira ZIH 56. orr.

Malda, aldapa, aldats (cuesta, subida), erabiliak dira.

Parke (parque), ZIH, 57. orr.

Parte, alderdi (parte), erabiltzen dena.

Pasaia (pasaje), ZIH, 67. orr.

Pasealeku, ibiltoki, ZIH, 57. orr. Landuchiok (1562) *paseaitako lekua* jartzen du eta Leizarragak dakar *paseatu* hitza. *Ibiltoki*, nonbait, geroagokoa da. Baina gaur egun biak erabiltzen dira.

Plaza (plaza), hau ostera alemanak ere erabiltzen duten hitza dugu. Euskarazko lehen liburu inprimatuan, 1545ean, Etxeparek kontrapas deritzan olerkian: "Heuskara / Ialgiadi plazara" garbi asko jarri zuen gure hizkuntzaren gorespenez-

ko bertso hartan. Bestalde, kanta zahar askotan aurkituko dugu, bestean beste, hain ezaguna zaigun "Ama begira zazu leihotik plazara" delakoan. Landuchio (1562), Leizarraga (1571), Axular (1643) eta Orixe (1950) idazleak lekuko. Ikus Orixeren *Euskalduna* poemaren "Pestaburu" deritzan lehen kapituluari. Euskaldun deiturretan ere sartua dugu, Plaza, Plazabeitia, Plazaola (ikus L. Mitxelenaen *Apellidos vascos*). Donostian bertan, 1897ko kale izenen zerrenda hartan *plaza* agertzen da. Baina, oraindik orain ere bada Donostian "*Calle Plaza-buru*" delako kale bat. Agustin Anabitartek horrela erabili zuen *Donostia* deitu liburu saritu hartan, egile bera donostiarrak izanik. Beraz, zein harritu behar da holako izena onartzeaz? Batzuk, jatorrasunik gabeko *enparantza* nahiago dute, baina hitz hau nork daki Arakistainek non eta nola jaso zuen? Nik ere esango dut "Ama begira zazu leihotik plazara", hitz jator hau egiztatzeko. Zeren, *enparantza*, beste ideia batekin ezagutzen bai da, eta nahastea ez bai da euskararen onerako.

Plazatxo, xabalko (plazueta), ZIH, 57. orr. biak agertzen dira. Donostian, 1897ko zerrenda hartan *plazatxo* dator.

Poligono (polígono), horrela hartu beharrezkoa ikusten dut, hirigintza berrietan sartuaz datorrenezkerok.

Zabal, ordeka (esplanada), horrela erabiltzen dira eta leku izenetan ere horrela aurkitzen ditugu.

Zehar, zehar-kale (travesía, calle transversal), Gipuzkoa-ko mendebaldean eta Bizkaian oso ezaguna da. Adibidez Durango eta Markina hiribildu sortu zirenetik agertzen dira "*Ziar-kalia*" bezala. Hemendik nonbait, P. Mujikak bere hiztegian "*calle transversal, zear-kale*".

Zubi (puente), oso ezaguna.

Zumardi (alameda), Zumar, "olmo" dela argi dago, Azkueren hiztegian. Baina, baita ere, *Zumartxuri, "álamo"*. Behar bada hutsen bat dago hemen, baina Larramendik bere hiztegian (1745), "*Alameda*", *zumarradia* dakar, eta "*álamo*", *ezki-zumarra*. Añibarrok, "*Alamo*", *zumarra*. Eta Orixeren *Euskaldunak* liburuko 609. bertsoan (estrofa), erdal itzulpendun argitalpena hartzen baldin badugu, *Zumardi-antza*, "*Como hilera de álamos*" euskaratzen du. Beraz, okerrik bada ere oker barkagarria litzake eta *zumardi, alameda* legez erabiltzea komeni zaigu.

Herrigintzan guziok eskuhartu behar dugu. Zerrenda honekin konforme ez daudenak esan dezatela ia iturri jatorragoak non aurkitu behar ditugun. Oso pozik eskertuko ditugu. Gainerako edozein ideia ere onartua izanen da.

Baina, otoi, gure egitekoa itzultzea da, izenak aldatzeko eskubiderik gabe. Izenak jartzea Udaletxearen eginkizuna denez.

Edozein hizkuntza normaletan bezala, erabiltzen diren hitzetan oinarritu gara. Gure literaturak bere historia du eta hiztegiak ere laguntzaile ditugu. Hitzen jatorria edo etimologia aztertzea linguistika sailekoa da. *Plaza* griegotik (nahi gazteleraren bidez hartua izan), *bide* latinetik, *karrika* erromantzeetatik eta *kale* behar bada arabetik (batzuen ustez euskarazko sustraiak baldin baditu ere), beste arlo bateko egintza da. Hitzok, orain, beste hizkuntzen haina gureak dira, zeren beste hizkuntzak ere bereganatuak dituztenez, normala den bezala.

Azken batean, alde edo kontra, aitortu beharra dut ni neu historian zehar tradizioz etorri zaizkigun izeneri eustearen aldekoa naizela. Irikitzen diren kale berrietan ere, ahal delarik, toki izenez baliatu behar garela. Jatortasuna gordeaz historia ikerketarako lagungarri direnez.

BIBLIOGRAFIA

- Aizkibel, J. F., *Diccionario basco-español* (1883-1885).
 Anabitarte, A., *Donostia* (EUSKERA, 1933).
 Añibarro, Fr. P. A., *Voces vascongadas* (1963). (XVIII. mendearen azke-naldian egina).
 Azcue, D., *Mi pueblo ayer* (1932).
 Azkue, R. M., *Diccionario Vasco-Español-Francés* (1905-1906).
 Caro Baroja, J., *Los vascos y la historia a través de Garibay* (1972).
 Estornés, B. eta Goicoechea, J. I., *Diccionario Auñamendi Español-Vasco* (1965 ss.).
 Euskaltzaindia, *Batasunerako Hiztegia* (EUSKERA, 1968).
 Euskaltzaindia, *Zortzi urte arteko Ikastola Hiztegia* (EUSKERA, 1975).
 Landuchio, N., *Dictionarium Linguae Cantabrigiae* (1562).
 Larramendi, M., *Diccionario Trilingüe* (1745).
 Letona, J., *Mondragón: sus calles* (1975).
 Lhande, P., *Dictionaire Basque-Français* (1926).
 Michelena, L., *Apellidos vascos* (1953).
 Michelena, L., *Textos arcaicos vascos* (1964).
 Mugartegi, J. J., *La Villa de Marquina* (1927).
 Múgica, P., *Diccionario Castellano-Vasco* (1965).
 Múgica, S., *Curiosidades Históricas de San Sebastián* (1900).
 Múgica, S., *Las calles de San Sebastián* (1919).
 Villasante, L., *Axularren Hiztegia* (1973).